

FŐMONDATI KÖTŐMÓD DISKURZUSPARTIKULÁKKAL *

Dömötör Éva – Varga Diána

Bevezetés

Ebben a dolgozatban a magyar felszólító mondatok kétféle szórendjének használatát vizsgáljuk meg. A magyarban a prototipikus felszólító mondatok fordított, ige-igemódosító (V-VM) szórendűek:

(1) *Menj haza!*

Azonban léteznek olyan, felszólító értelemben használt mondatok, melyek egyenes, igemódosító-ige (VM-V) szórendűek:

(2) *Hazamenj nekem!*

A (2) típusú mondatok kapcsán nemcsak a szórend mutat sajátosságot, hanem az is, hogy ezek a mondatok szinte mindig valamilyen diskurzuspartikulával állnak. Ebben a dolgozatban a következő három partikulára vonatkozóan végzünk vizsgálatokat: *ám, aztán, nekem*.

Arra a kérdésre keressük a választ munkánkban, hogy mikor használjuk a prototipikus, fordított szórendű felszólító mondatokat, és mikor az egyenes szórendűeket. Azt feltételezzük, hogy egyenes szórend esetén az esemény vagy a propozíció valamilyen módon már adott a diskurzusban (vagy nyelvi-
leg kifejtett módon, vagy közös tudás alapján). Ennek a diskurzusban való adottságnak az implikálását a fent említett három diskurzuspartikula valamelyike segíti.

Vizsgálatunkhoz a Magyar Történeti Szövegtárból gyűjtöttük ki adatainkat, illetve hipotéziseink alátámasztására elvégeztünk egy elfogadhatósági ítéleteken alapuló tesztet 35 kísérleti személlyel. A vizsgált hipotéziseinket és magát a kísérletet a 3. pontban mutatjuk be részletesen.

* Köszönettel tartozunk a cikk névtelen lektorának, a szerkesztőnek, Gécseg Zsuzsannának, továbbá Dér Csillának és Surányi Balázsnak értékes hozzászólásaikért, megjegyzéseikért. Külön hálával tartozunk Mády Katalinnak, aki a teszt összeállításában és a statisztikai elemzésben nélkülözhetetlen segítséget nyújtott.

Dolgozatunk a következőképp épül fel¹: az első részben amellet foglalnunk állást, hogy a (2)-es példában látható, egyenes szórendű mondatot főmondati kötőmódként kezeljük. A mondattípus meghatározására csak röviden térünk ki, ugyanis ez nem témája jelen munkának. A második pontban bemutatjuk, hogy mi a diskurzuspartikulák szerepe általánosan, és mi a jelentésük a főmondati kötőmódú mondatokban. A harmadik részben ismertetjük az általunk végzett kísérletet, melynek során két kérdésre kerestük a választ: (i) Mi a különbség az egyenes és a fordított szórend használatának diskurzusfeltevélei között? (ii) Mi a szerepe a diskurzuspartikuláknak a főmondati kötőmódban?

1. Háttér – Főmondati kötőmód a magyarban

A bevezető részben bemutattuk, hogy a prototipikus felszólító mondatoknak fordított szórendje van (1). A (2)-es példamondatban viszont egy egyenes szórendű, felszólító jelentésű mondatot láthattunk. Ha megfigyeljük a két mondatot, észrevehetjük, hogy a bennük található ige morfológiai jelölése (-j módjel) megegyezik. A kérdés az, hogy a (2)-es mondatnak mi lehet a típusa.

A magyar grammatikákat három csoportra oszthatjuk aszerint, hogy milyen igemódokat különböztetnek meg a magyarban. Az első csoportba azok a nyelvtanok tartoznak, amelyek a kijelentő, a feltételes és a felszólító módot különítik el egymástól (például Simonyi 1895, Tompa 1962, Kugler 2000a). Vannak azonban, akik a kijelentő, feltételes és felszólító mellé felveszik negyedikként a kötőmódot is (többek között Pataki 1984, Kenesei 1992, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003 és Tóth 2006). Továbbá a grammatikáknak van egy olyan csoportja, amelyben a következő három igemódot különböztetik meg egymástól a szerzők: kijelentő, feltételes és kötőmódot (például Farkas 1992, Hegedűs 2004). Az utóbbi két csoport munkái felhívják a figyelmünket arra, hogy a felszólító és a kötőmód paradigmája teljesen egybeesik (-j módjel), és a szintaxis szintjén tudunk különbséget tenni közöttük. A szerzők megfigyelték, hogy a felszólító mód főmondatban és mellékmondatban egyaránt megjelenhet, míg kötőmód csak mellékmondati pozícióban lehet. Tóth (2006) azt írja, hogy a kötőmód alapvetően egy beágyazásban megjelenő mód, ahogyan a neve is mutatja, ugyanis a latin *subiungere* ‘alulról hozzákötni, illetve alávetni’ szóból származik, ami a görög *hypotassein* ‘aláhelyezni, alárendelni’

¹ A diskurzuspartikulákra vonatkozó megfigyelések és elemzések Dömötör Évától valók. Az ezekhez kapcsolódó kísérletet (annak összeállítását és elvégzését), illetve az eredmények leírását Varga Diána végezte el.

szó fordítása. A második és a harmadik csoportban felsorolt szerzők a következő szintaktikai különbségekre hívják fel a figyelmet:

(i) A felszólító mondatokban fordított szórend (V-VM) uralkodik főmondatban (3) és alárendelésben egyaránt (4):

(3) *Menj haza!*

(4) *Megparancsolom, hogy gyere haza.*

(ii) Ezzel szemben a kötőmódú beágyazás egyenes (VM-V) szórendű:

(5) *Azt akarom, hogy hazagyere.*

(6) *Nem kell, hogy elmenj.*

(iii) A beágyazott felszólítás éléről elhagyható a *hogy* kötőszó:

(7) *Megparancsolom, hogy gyere haza.*

(8) *Megparancsolom, gyere haza.*

(iv) A kötőmódú tagmondatok éléről azonban nem:

(9) *Nem kell, hogy elmenj.*

(10) **Nem kell, elmenj.*

Ha ezeket az adatokat összevetjük az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatokkal, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy a mondat főmondati szerepéből arra következtethetünk, hogy felszólítással van dolgunk, míg a szórend alapján kötőmódot kellene feltételeznünk. Ha felszólító mondatnak tartjuk ezt a mondatípust, akkor magyarázatot kell adnunk a speciális szórend létrejöttére, aminek meghatározása nem volna problémamentes. Ha főmondati kötőmódként elemezzük, akkor nem ütközünk problémába a szórendi sajátosság meghatározását illetően. A kötőmód főmondati pozíciója nem volna példa nélküli, ugyanis többek között a spanyolban vagy a görögben (Han 2001) használhatunk kötőmódot főmondatban például tiltó mondatokban, illetve felszólító vagy akár óhajtó értelemben is. Az érvelés részleteire jelen dolgozatban nem térünk ki.

2. Diskurzuspartikulák a főmondati kötőmódban

Megfigyelésünk szerint a főmondati kötőmód rendszerint az alábbi szavak valamelyikével együtt fordul elő: *aztán, ám, nekem*. Ezeket a szavakat ebben a szerkezetben diskurzuspartikuláknak tartjuk, funkciójukat tekintve pedig diskurzusjelölőnek (DJ) nevezzük őket. A diskurzuspartikulák jellemzését tekintve sok átfedés van a formális (Gyuris 2008, illetve „pragmatic markers” elnevezéssel: Gärtner–Gyuris 2012), a hagyományos (Kugler 2000b: „árnya-

ló partikulák”) és a funkcionális megközelítések között (például: „diskurzusjelölő” illetve „discourse marker” terminussal Dér 2005, 2012, Furkó 2005). Ezek közül a legfontosabbakat emeljük ki az alábbiakban.

2.1. A diskurzusjelölő funkció és a deixis

A szakirodalomban egyetértés van arról, hogy ha valamely nyelvi elemnek van nem diskurzusjelölő és diskurzusjelölő használata is, akkor a diskurzusjelölő funkció grammatikalizációval alakul ki a másikból (például Dér 2005, Péteri 2001, Diessel 1999, Furkó 2005, Gyuris 2008, Traugott 1995, 2003). Grammatikalizációjuk lényege a propozicionális jelentés > expresszív jelentés folyamat (vö. Traugott 2003). Egy mondat propozicionális tartalmán kijelentő mondat esetében azon propozíciót értjük, amelynek igazsága mellett a mondat kimondása révén elkötelezi magát a beszélő. A felszólító mondatok propozicionális tartalma azon propozíció, amelynek igazzá válását a beszélő a mondat kimondása révén elő kívánja idézni. Ezzel ellentétben a diskurzuspartikulák a mondat jelentésének expresszív (kifejező) tartalmához járulnak hozzá, azt fejezik ki, hogy a beszélő hogyan ítéli meg a saját vagy a hallgató attitűdjét a mondat deskriptív tartalmával kapcsolatban (Gyuris 2008: 639–40).

Az általunk vizsgált diskurzuspartikulák közös tulajdonsága az, hogy mindhárom deiktikus elemből grammatikalizálódott. A deixis a mi értelmezésünkben az a nyelvi művelet, amelynek segítségével a beszélő egy entitást (dolgot, eseményt, helyet stb.) hozzákapcsol az aktuális beszédhelyzethez, mentálisan hozzáférhetővé tesz a hallgató számára (Janssen 2002, Laczkó 2008). A deixis eszközei közé tartoznak a személyes névmások, a mutató névmások és a mutató névmási határozók (összefoglaló néven demonstratívumok), a határozott névelő, az időjelek stb. A *nekem* és az *aztán* (*az után* > *azután* > *aztán*) esetében felismerhetően személyes, illetve mutató névmási elem áll a grammatikalizáció kiindulópontján, ragozott, illetve névutós formában. Az *ám* diskurzuspartikula forrása a nyelvtörténeti irodalom szerint (Juhász 1991) az **ám/am* (‘íme ott’) figyelemfelhívó disztális (távra mutató) demonstratívum, amely ma már önállóan nem él, csak összetételei előtagként, például *amaz*, *amarra*.

A következő alfejezetekben erre az eredeti, deiktikus funkcióra és a főmondati kötőmódban megjelenő, grammatikalizálódott jelentésre hozunk példákat.

Gärtner–Gyuris (2012) egyik alapfeltevése az, hogy a diskurzuspartikulák jelentését mondatfűzőpushoz lehet kötni. Mivel a három vizsgált diskurzuspartikula előfordulhat kijelentő, kérdő, illetve óhajtó mondatokban

is, ez a megközelítés alkalmas arra, hogy a különböző mondatfajták szerint vizsgáljuk a jelentésüket. De mivel jelen vizsgálatunk tárgya csak a főmondati kötőmód, az alábbi elemzés erre a mondatfajta korlátozódik.

Szinkrón szempontból a diskurzusjelölő előfordulásokat – területi okokból csak néhányat kiragadva – a következő szemantikai-pragmatikai és formai kritériumok különítik el a nem diskurzusjelölő használatoktól²:

1. nem propozicionális jelentés: ugyanazon feltételek mellett igaz a megnyilatkozásban megfogalmazott kijelentés akkor is, ha elhagyjuk az *aztán/nekem/ám* partikulát, azaz a diskurzuspartikula jelenléte nem befolyásolja az őket tartalmazó mondat propozicionális vagy deskriptív tartalmát;
2. nem transzparens jelentés: a diskurzuspartikula jelentése nem vezethető le az eredetileg őt alkotó összetevők jelentésének összegéből (például: *'aztán'* ≠ *'az után'*; *'nekem'* ≠ *'én'* + *'nAk'*). Ugyanez a tulajdonság formai szempontból: a diskurzuspartikulák alakilag is újraelemződtek, morfológiailag már nem aktív szerkezetek, nem toldalékolhatók;
3. nem szerkeszthetők: egymással nem koordinálhatók, nem lehet bővítményük;
4. nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, nem lehet rájuk kérdezni;
5. kombinálhatók más diskurzuspartikulákkal (pl. *hát, na, már* stb.).

Ezek a szempontok tehát alkalmazhatók a diskurzusjelölő és a nem diskurzusjelölő funkciók megkülönböztetésére, ahogy a következő alfejezetben megfigyelhetjük.

2.2. A főmondati kötőmódban megjelenő diskurzuspartikulák

A: *Aztán*

- (11) *Pilvével együtt kimegy a színről. Az osztrákok utánuk néznek, várnak egy kicsit, **aztán** kezdenek el beszélgetni.*

(Szabó Magda, 1984)

- (12) [Szigligeti Jóska, a rendező] *a kalapját a levegőbe dobta, amikor Petrássékát a színház udvarán meglátta. (Ilka úgy állott apja mellett, mint egy szolgálatot kereső pesztonka.) – No, csakhogy*

² Nem állítjuk, hogy minden jellemző érvényes minden diskurzusjelölőre. A kategóriát a prototípus elv szerint képzeljük el, vagyis prototipikus diskurzusjelölők azok, amelyek az összes felsorolt kritériumnak megfelelnek.

*végre meggondolta magát a tekintetes úr! – kiáltott fel Szigligeti Jóska. – A kisasszony mindjárt itt is maradhat. Van már szerepem is a számára. Az apród szerepe a „Petó király”-ban. Petráss mérnök úr nehéz szívvel búcsúzott leányától: – **Aztán** haza gyere, mikor dolgotat elvégezted.*

(Krúdy Gyula, 1926)

(13) OLGA: *De **aztán** ebédre itt maradjon a tanító úr, mert elvárjuk ám!*

(Márton László, 1987)

(11)-ben az *aztán* fókuszpozíciója egyértelmű bizonyíték arra, hogy az elem propozicionális használatáról van szó. (12)-ben és (13)-ban nem fókuszálható³, ezért diskurzusjelölőnek elemezhető. Az *aztán* szerepét a főmondati kötőmódban úgy magyarázzuk, hogy míg propozicionális szinten az idő- vagy sorrendbeli előzményt megfogalmazó nyelvi egységre utal (a (11)-ben arra, hogy *utánuk néznek, várnak egy kicsit*), diskurzusjelölőként (12)–(13) egy általában nem nyelvi természetű előzményt, diskurzusban adott közös tudást vagy elvárást hív elő, és interperszonális jelentése van. (12)-ben a diskurzusba ágyazottságot úgy értelmezhetjük, hogy az apa és a lánya között a közös tudás része az a szülői elvárás, hogy a gyerek azonnal hazamenjen a próbák után. (13)-ban az *aztán* a *de* partikulával kombinálódik.⁴ Az is figyelemre méltó, hogy az *aztán*-nal együtt a főmondati kötőmód nem azonnali teljesítést kívánó felszólítást tartalmaz. A megnyilatkozásokban kifejezett pozíció a

³ A (12)-ben csak fordított szórenddel lehet fókuszálni az *aztán*-t (*AZTÁN gyere haza!*), és ilyenkor az *aztán* a pozíció része, tehát a (11)-gyel azonos a viselkedése. Vagyis nem diskurzuspartikula.

⁴ Más, a szakirodalomban diskurzusjelölőnek vagy (diskurzus)partikulának besorolt elemeken is kipróbáltuk a főmondati kötőmódban való elhelyezhetőséget, például *már, ugyan* stb. A három elemzett partikulán kívül a *de* fordulhat elő önmagában a főmondati kötőmódban (pl. *De meggyere estére!*), de az ilyen mondatok is gyakoribbak a *de*-nek a három partikula valamelyikével való kombinációjával. Úgy véljük, a *de* is beleillik elképzelésünkbe, mert ellentétes jelentésű kötőszó szerepéből számos diskurzusjelölő funkció alakult ki (*De Asszonyom!*; *De ebből elég!*; – *Holnap hozom a könyvet. – De el ne felejtse!* stb.). Ezekben nem tagmondatok, mondatok vagy mondatrészek között fejez ki ellentétes vagy más szemantikai viszonyt, hanem a diskurzusszerveződést szolgálja (*De ebből elég!*; *De most már induljunk!*) vagy – az *aztán, ám* és *nekem* partikulákhoz hasonlóan – expresszív jelentése van, és beszélői attitűdöt jelöl. A *de* ugyan sokszor kötőszó az *aztán* előtt, de (12) esetében a szöveggörnyezetben nincs olyan szövegrészlet, amelyhez ellentétes vagy hozzátoldó, kiegészítő tartalommal kapcsolná az őt tartalmazó mondatot, hiszen a hosszabb szöveggörnyezetből – amelyet csak terjedelmi okokból nem idézünk – kiderül, hogy az előző beszélő nem is a megszólított „tanító úr”.

megnyilatkozáshoz képest időben későbbi (a beszélői szándék szerint is). Ez a hatás az *aztán* eredeti, propozicionális jelentésével ('az után') magyarázható.

B: *Ám*

Az *ám* nem diskurzusjelölő, vagyis propozicionális jelentésére szinkrón adatunk nincs, ezért a nyelvtörténeti szakirodalomra hivatkozunk. Juhász (1991: 508–9) egy eredetileg 'íme ott' jelentésű **ám/am* elemet következett vissza, többek között az *ím* analóg fejlődése alapján. Elfogadjuk az *ám* diskurzuspartikula **ám/am* demonstratívum eredetének gondolatát, hiszen ezt a mai *amott*, *amaz*, *amolyan* stb. összetett mutató névmási és határozói alakok is indokolják.

Főmondati kötőmódban a beszélő az *ám*-mal – eredeti figyelemfelhívó funkciójától nem nagyon távolodva el – azt emeli ki, hogy a felszólító (15) vagy óhajtó (14) értelmű megnyilatkozásba foglalt propozíció az adott szituációban nagyon fontos vagy a beszélő, vagy a hallgató, vagy mindkettő számára (vö. Péteri 2001):

- (14) *De baj ne legyen ám belőle! Mert én itten nem csinálhatok ilyet!
Ha megtudják...*

(Szakonyi Károly, 1974)

- (15) *A nagy testvér elhatározza, hogy megtanítja öccsét – például – úszni. [...] Öcsi: Nem merem... fogjál... ne engedd el a kezem...
De itt álljál ám, amíg csinálom... Jaj, fogj meg!*

(F. Várkonyi Zsuzsa, 1989)

A 2.1 pontban felvázolt traugotti grammatikalizációs ösvény „expresszív jelentés” állomásához való érkezéssel magyarázhatók ezek a példák is. Az *ám* megőrizte eredeti figyelemfelhívó szerepét, csak nem egy térbeli entitásra (dolog, hely) irányítja a hallgató figyelmét, hanem magára a propozícióra, azonban a propozíció kívül állva, vagyis propozicionális jelentését elveszítve.

C: *Nekem*

A *nekem* szóval leggyakrabban argumentum vagy adjunktum státuszban, az egyes szám első személyű névmás ragozott alakjaként találkozunk:

- (16) – *Add nekem e könyvet! – Nekem adta.*

(Kazinczy Ferenc, 1817)

Azonban létezik diskurzusjelölő használata is, ezek közül a főmondati kötőmódban előfordulóra hozunk példát:

- (17) *SRÁC: Sok béka volt – ott sok a béka – cigarettáztattuk őket – be kell dugni a szájába – szívja, szívja – feldagad – és szétpukkad –*
*APA: A béka? SRÁC: Ja. (Csönd.) APA: Te ne cigizz **nekem** – hallod?*

(Spiró György, 1985)

A magyar szakirodalomban Rákosi (2008), illetve Lejtovicz (2008) foglalkozik a nem argumentum szerepű *nekem* dativusi alakkal.

Rákosi (2008) amellett érvel, hogy ez a nem szemantikai, hanem pragmatikai szerepű dativus a más nyelvekben (pl. latin) is megjelenő dativus ethicus. A dativus ethicus kijelentő és kérdő mondatokban is használható, de ebben az elemzésben csak a főmondati kötőmóddal foglalkozunk.

Rákosi (2008) és Lejtovicz (2008) megvizsgálja a dativus ethicus tulajdonságait, melyek nagyjából lefedik a 2.1 pontban felsoroltakat. Ezen tulajdonságok alapján a dativus ethicus a diskurzuspartikulák közé sorolható.

A (17)-ben szereplő mondatnak ugyanaz marad az igazságértéke függetlenül attól, hogy a dativus ethicus benne van vagy nincs, a mondatban kifejezett proposíció akkor igaz, ha a hallgató nem cigizik.

A dativus ethicus nem lehet fókuszálni, nem lehet rákérdezni és tagadni:

- (16') *NEKEM adja ezt a könyvet!*
Kinek adjam e könyvet?
Ne nekem adja ezt a könyvet!
- (17') **NEKEM ne cigizz!* **NEKEM cigizz!*
**Kinek ne cigizzek?*
**Ne nekem ne cigizz!*

A dativus ethicus – szemben tematikus névmási párjával – nem koordinálható más NP-vel (16'')–(17''), de kombinálható más partikulákkal (17'''):

- (16'') *Add nekem vagy a fiamnak e könyvet!*
(17'') **Te ne cigizz nekem és anyádnak!*
(17''') *Te ne cigizz ám nekem!*

(17)-ben tehát a *nekem* forma dativus ethicus funkcióját láthatjuk. Jelentésére vonatkozóan ismét azt mondhatjuk, hogy grammatikalizációval expresszív jelentést vett fel. A dativus ethicus ugyanis olyan kontextusokban használható, ahol eredeti értelemben vett referense (a beszélő) valamilyen nyilvánvaló érzelmi viszonyulást mutat a beágyazott eseménnyel kapcsolatban (Rákosi

2008). Példánkban a beszélőnek azt az elvárását vagy aggodalmát közvetíti, hogy a gyereke ne dohányozzon.

2.3. Deixis propozicionális szinten > deixis a diskurzus szintjén

Az *aztán*, *ám* és *nekem* diskurzuspartikulák jelentése a főmondati kötőmódban levezethető abból, hogy demonstratív és személyes névmási állapotokban az idő- vagy térdeixis, illetve az E/1. személydeixis kifejezőeszközei. Diskurzusjelölő megfelelőiknél a deixis a diskurzus szintjén működik. Az *aztán* a közös tudásra, beszélői elvárásra (az ún. *common ground* értelemben) utal, és felszólítás esetén egy nem azonnali, de mindenképpen megtörténő teljesítés elvárása kapcsolható hozzá, az *ám* a propozíció fontosságára vonatkozik és emotív többletet hordoz, a *nekem* pedig a beszélő valamilyen érzelmi viszonyulását, személyes érdekeltségét fejezi ki a propozicionális tartalom iránt.

3. A kísérlet

Ebben a részben egy olyan kísérletet mutatunk be, melynek során a főmondati kötőmód használati feltételeit, illetve az előző pontban bemutatott három diskurzuspartikula előfordulási körülményeit vizsgáltuk meg.⁵

⁵Az általunk végzett kísérletben az állító főmondati kötőmódú mondatok használati feltételeit vizsgáltuk. Köszönettel tartozunk Gécszeg Zsuzsannának, aki felhívta a figyelmünket arra, hogy a tiltó főmondati kötőmódú mondatokon is végezzük el a kísérletet. Egyetértünk azon megállapításával, hogy az egyenes szórendű tiltó mondatok talán nem annyira igénylik az itt vizsgált diskurzuspartikulák jelenlétét, mint az állító párjuk. A szerkesztői véleményben az is megjelenik, hogy azt is jó volna megindokolni, milyen pragmatikai különbségek figyelhetők meg a *Ne gyere vissza!* és a *Vissza ne gyere!* mondatok között, mert nem biztos, hogy a kontextuális adottság a perdöntő tényező. Gécszeg Zsuzsanna azt a feltevést fogalmazza meg, hogy az egyenes szórendű mondatba egyfajta „fenyegetés” is bele van kódolva, pontosabban a beszélő azon feltételezése/aggodalma, hogy a hallgató végre fogja hajtani a tiltott cselekvést. Úgy érezzük, hogy ez a fenyegetés nem feltétlen van jelen:

- (i) *El ne ess!*
- (ii) *Meg ne edd, forró!*

Ezekben a mondatokban nincs fenyegetés. Azt feltételezzük, hogy ezekben a mondatokban is, ahogyan az állító párjukban is, benne van a diskurzusban adottság jelentésmozzanata. A beszélő számol azzal a lehetőséggel, hogy a címzett *el fog esni, meg fogja enni a forró ételt*, vagy hogy *az illető vissza fog jönni*.

Köszönjük szépen a felvetést, az erre vonatkozó kísérlet összeállítását már megkezdtük.

3.1 A vizsgált hipotézisek

A cikk első felében leírt megfigyelések kísérleti igazolása végett egy elfogadhatósági ítéleteken alapuló tesztelést végeztünk, amelynek során a következő két kérdésre kerestük a választ:

(i) Mi a különbség az egyenes és a fordított szórend használatának diskurzusfeltételei között?

(ii) Mi a szerepe a diskurzuspartikuláknak a főmondati kötőmódban?

A két feltett kérdéshez a következő hipotéziseket kapcsoltuk válasz gyanánt:

A: Az egyenes szórendű mondatokat akkor lehet használni, ha az esemény vagy a felszólítás/tiltás alapjául szolgáló propozíció a diskurzusban adott, pontosabban elvárt státuszú.

B: Az általunk vizsgált diskurzuspartikuláknak (*aztán, ám, nekem*) a jelentésében kódolva van, hogy az alappropozíció adott (a fenti értelemben).

C: A fordított szórendű mondatoknak nincs az adott vs. új státuszra vonatkozóan kívánalma (tehát ebből a szempontból semleges).

A fenti hipotézisek alapján a következőket várjuk:

1) Ha a felszólító mondat fordított szórendű és adott státuszú, akkor a diskurzuspartikulák jelenlététől függetlenül minden esetben azt várjuk, hogy a kísérleti személyek természetesnek fogják őket értékelni.

2) Ha a felszólítás egyenes szórendű és adott státuszú, akkor azt várjuk, hogy a kísérleti alanyok a diskurzuspartikulák valamelyikét tartalmazó mondatokat jobbnak titulálják, mint azokat, amelyekben nem szerepel a 2.2 pontban említett partikulák valamelyike.

3) Ha a felszólító mondat nem adott státuszú, akkor azt várjuk, hogy az anyanyelvi beszélők a diskurzuspartikulát nem tartalmazó mondatokat teljesen jónak, míg a partikulát tartalmazókat nem használatosnak ítélik meg.

4) Ha az egyenes szórendű mondatok nem adott státuszban jelennek meg, akkor a partikulák jelenlététől függetlenül azt jósoljuk, hogy a beszélők nem tartják őket elfogadhatónak.

3.2 Anyag és módszer

A kísérletünket 35 anyanyelvi beszélővel végeztük el, akik 20 és 35 év közötti diplomás vagy épp felsőoktatásban résztvevő női és férfi adatközlők voltak egyenesen. A kísérlet lebonyolításához a Praat szoftver MFC modulját használtuk a szituációk randomizálásához és az eredmények rögzítéséhez. A teszt 32 szituációból állt, amelyből 16 valódi és 16 disztraktor volt. A beszélők feladata az volt, hogy a szituációk utolsó mondatát megítéljék egy egytől ötig terjedő skálán a mondatok elfogadhatósága alapján, ahol az egyes érték jelöl-

te az elfogadhatatlan, az ötös pedig a teljesen természetes értékelést. A közbülső értékekre – az ilyen jellegű kísérleteknél bevett szokás szerint – nem fejeztük ki szövegesen az elfogadhatósági mértéket, mert a megfogalmazás (például: „alig elfogadható”; „kicsit furcsa, de jó”; „nem tudom” stb.) befolyásolhatta volna a válaszadást. Azért döntöttünk amellett, hogy az egyes pontokhoz tartozó paramétereket nem verbalizáljuk, hogy a szélső értékek közötti átmeneti pontszámokat a kísérleti személyek lehetőleg ekvidisztáns, azaz egymástól egyforma távolságra levő egységeknek tekintsék.

A szituációkat négyféleképp osztottuk fel. Terjedelmi korlátok miatt mind a négy csoportból csak az egyenes szórendű példákat mutatjuk be:

(i) A cselekvés megtétele diskurzusban adott, és van benne diskurzuspartikula:

(18) Az anya és az apa kimaradnak estére:

- Peti, akkor elindulunk.
- Jól van!
- A hűtőben van a vacsora.
- Oké, majd megeszem.
- A leckédet megírtad már?
- Még nem, de ha elmentetek, nekilátok.

Az anya indulás előtt még visszaszól az ajtóból Petinek:

- Aztán megírd a leckéd!

Hipotézis: a 2) jóslat alapján nagyon jó.

(ii) A cselekvés megtétele a szituációban nem adott, és szerepel a vizsgált mondatban diskurzuspartikula:

(19) Egy tanítási órán a tanár észreveszi, hogy egy gyerek valamivel játszik az asztal alatt.

- Áron, mit csinálsz a pad alatt?
- Semmit, tanárnő!
- Mutasd, mi van a kezeden!

A gyerek felemeli a kezét, amiben a telefonja van. A tanárnő így szól a gyerekekhez:

- Kihozd ám a telefonodat!

Hipotézis: a 4) jóslat alapján nem jó.

(iii) A cselekvés megtétele a diskurzusban adott, azonban a vizsgált mondatban nem szerepel diskurzuspartikula:

(20) Fruzsi a barátjának tortát süt a születésnapjára. Fruzsi anyukája segít a lányának:

- Készen vagyunk, Fruzsi.
- Anya, nem kéne kivenni a tortaformából?
- Nem, inkább hagyjuk benne, mert így biztonságosabban tudod szállítani. Csak nehog ott hagyd, mert ez az egy van.

Fruzsi elpakol, felöltözik, és indulni készül:

- Szia, anya! Megyek!
- Rendben! Hazahozd a formát!

Hipotézis: a 2) jóslat alapján nem olyan jó, mintha lenne benne diskurzuspantikula.

(iv) Végül pedig azok a szituációk következnek, amelyekben a cselekvés megtetele nem adott a diskurzusban, és partikulát sem tartalmaznak:

(21) Kovácsék kétszintes családi házában csörög a telefon. Az anya felveszi a földszinten a kagylót:

- Tessék!
- Csókolom, Bendegúz vagyok, Tibivel szeretnék beszélni.
- Várj egy picit, Bendegúz, szólok neki.

Az anya felkiabál a gyerekének, hogy vegye fel az emeleti telefont:

- Tibi, felvedd a telefont!

Hipotézis: a 4) jóslat alapján nem jó.

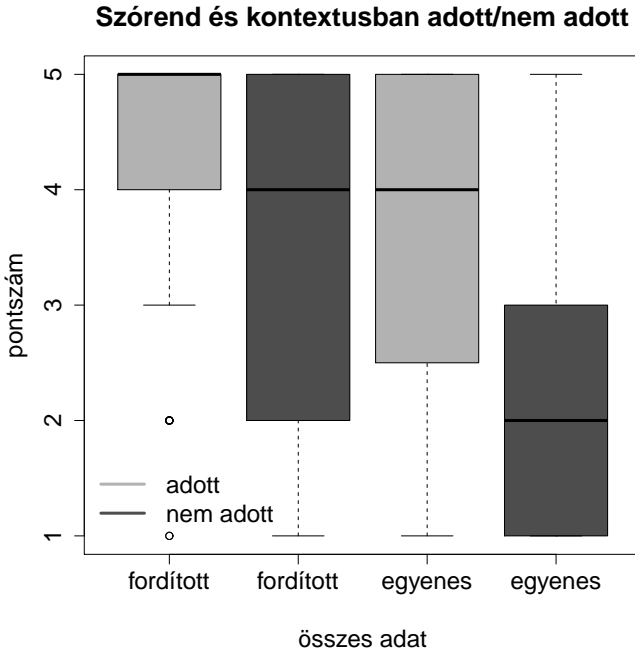
Mivel a beszélők a tesztmondatok értékelését egy elfogadhatósági skála alapján végezték, vagyis pontszámokkal jelezték, mennyire elfogadhatóak az egyes mondatok, az adataink nem parametrikusak. Ebből kifolyólag a statisztikai elemzést nemparametrikus páros Wilcoxon-próbák segítségével végeztük.

3.3 Eredmények

Az alábbiakban öt ábrán bemutatjuk a teszt eredményeit. Az ábrákon látható szürkeárnyalatos dobozok az interkvartilis tartományt⁶ mutatják. A medián értéket⁷ pedig a vastagított fekete csík jelöli a dobozokban.

⁶ Az interkvartilis terjedelem a rangsorba rendezett értékek középső – tipikusnak nevezhető – 50%-ának elhelyezkedését mutatja.

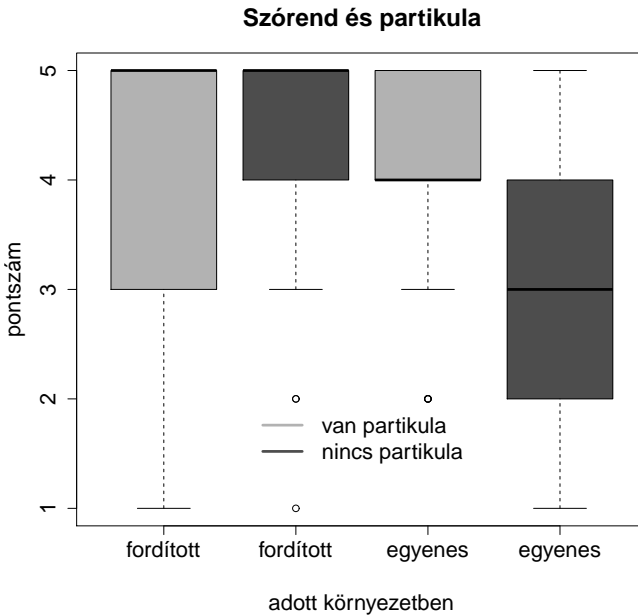
⁷ Mivel a pontszámok nem parametrikus adatok, a medián értéket használjuk, mert az mindig megbízhatóbb, sokkal kevésbé érzékeny a kilógó (*outlier*) értékekre, mint az átlag. A medián

1. ábra: Az egyenes és a fordított szórendű mondatok megítélése a kontextusban adottság alapján

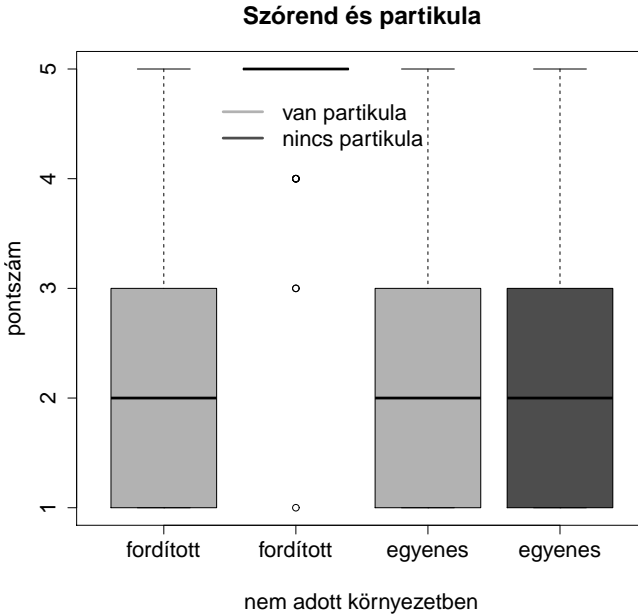
Az első ábráról azt olvashatjuk le, hogy a partikulák jelenlététől függetlenül a legjobb értékelést a fordított szórendű, a diskurzusban adott mondatok adták. E mondatok mediánja 5 volt. A fordított szórendű felszólítás mediánja 4 nem adott környezetben. Az adott környezetben megjelenő egyenes szórendű mondatok mediánja 4, míg a nem adott környezetben levőké mindössze 2. Ez a kettős érték igazolni látszik azt a hipotézisünket, miszerint az egyenes szórendű felszólító értelmű mondatok adott környezetben használatosak.

annak az adatnak a számértéke, amelyik a rendezett minta közepén van (például egy iskolai osztályban a magasságértékek mediánja a tomasor közepén álló tanuló magassága).

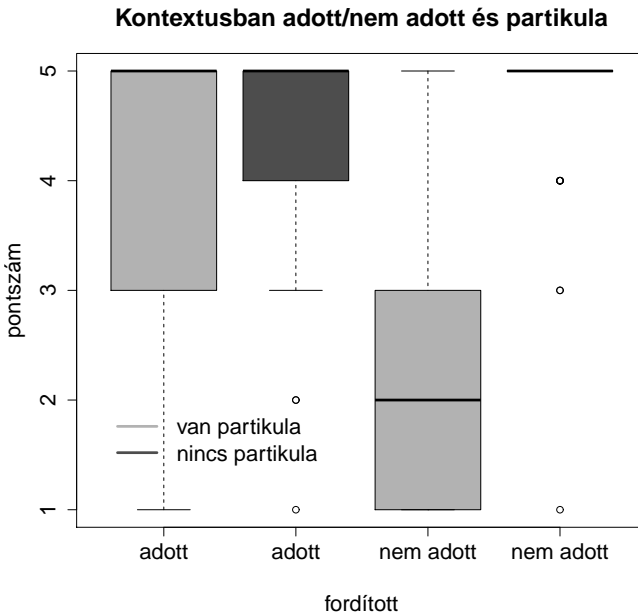
2. ábra: Az adott szöveggörnyezetben megjelenő egyenes és fordított szórendű mondatok megítélése a partikula jelenlététől függően

A második ábrán az adott környezetben előforduló mondatok értékelését vehetjük szemügyre. Az látható, hogy a fordított szórendű felszólító mondatok mediánja a diskurzuspartikulák jelenlététől függetlenül 5, noha a partikulát tartalmazók nagyobb szóródást mutatnak. Ezzel szemben az egyenes szórendű mondatokat csak abban az esetben ítélték meg pozitívan a beszélők, ha diskurzuspartikula szerepelt bennük. Ebben az esetben a mediánjuk 4, míg partikula nélkül 3. Ez a különbség szignifikáns ($p < 0,001$).

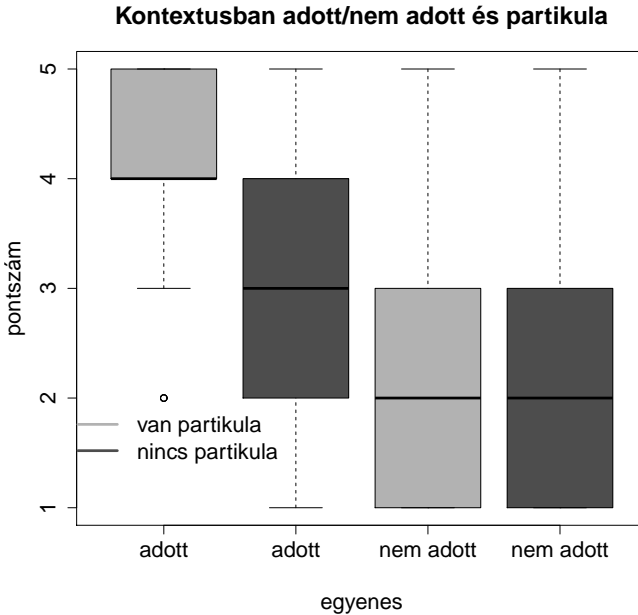
3. ábra: A nem adott szövegkörnyezetben megjelenő egyenes és fordított szórendű mondatok megítélése a partikula jelenlététől függően

A harmadik ábrán azt mutatjuk be, hogy mi történik nem adott környezetben. Az egyenes szórendű mondatokat partikulával és anélkül kevésbé elfogadhatónak ítélték meg a nyelvhasználók, a mediánjuk 2. Ugyanilyen értékelést kaptak a fordított szórendű, nem adott környezetben használt partikulás mondatok. A partikulás mondatok azért kevésbé elfogadottak a nem adott környezetben, mert ezek a partikulák a diskurzusra ágyazottságot jelölik. A legjobb értékelést a fordított szórendű, partikula nélküli mondatok kapták, a mediánjuk 5, és láthatjuk, hogy ez az értékelés nagyon kicsi szóródást mutat, vagyis a nyelvhasználók szinte kivétel nélkül ötösré értékelték a mondatok természetességét.

4. ábra: A fordított szórendű mondatok megítélése adott és nem adott szövegkörnyezetben a partikula jelenlététől függően

A negyedik ábrán a fordított szórendű felszólító mondatok előfordulását adott és nem adott környezetekben vizsgálhatjuk meg alaposabban. A fordított szórendű felszólító mondatok mediánja majdnem minden egyes szituációban 5. Ha nem adott környezetben és diskurzupartikulával állnak a fordított szórendű felszólító mondatok, a mediánjuk 2. Ez is bizonyítja, hogy ezek a partikulák a diskurzusba ágyazottságot jelölik az egyes mondatokban, így nem adott környezetben nem igazán fordulhatnak elő.

5. ábra: Az egyeses szórendű mondatok megítélése adott és nem adott szövegkörnyezetben a partikula jelenlététől függően

Az ötödik ábra az egyeses szórendű mondatok előfordulását részletezi a negyedik ábrán bemutatott két tényezővel (adott/nem adott, partikulás/anélküli). A mondatokat akkor ítélték legjobbnak a beszélők, ha adott környezetben, diskurzuspartikulával állnak, ekkor a mediánjuk 4. Ha nincs bennük partikula, akkor már csak 3 ez az érték. Ha az egyeses szórendű mondatok nem adott környezetben állnak, akkor a partikula jelenlététől függetlenül a mediánérték 2, vagyis igen kevésbé elfogadhatóak. Az egyeses szórendű mondatok között az adott környezetűek szignifikánsan magasabb pontszámokat kaptak, mint a nem adott környezetűek ($p < 0.001$).

Összegzésül az mondhatjuk el a főmondati kötőmódú mondatok használatáról, hogy akkor jelenhetnek meg, ha a cselekvés megtétele valamilyen formában már adott a diskurzusban, és ezt a diskurzusba ágyazottságot egy diskurzuspartikula jelöli.

Összegzés

Ebben a dolgozatban a főmondati kötőmód használati feltételeit igyekeztünk meghatározni egy kísérlet keretein belül. A feltett három hipotézisünk alapján született négy elvárásunk mindegyikét igazolta a tesztünk, vagyis:

1) Ha a felszólító mondat fordított szórendű és adott státuszú, akkor a diskurzupartikulák jelenlététől függetlenül a kísérleti személyek minden esetben természetesnek tartották.

2) Ha a felszólítás egyenes szórendű és adott státuszú, akkor a kísérleti alanyok a diskurzupartikulák valamelyikét tartalmazó mondatokat jobbnak titulálták, mint azokat, amelyekben nem szerepelt a 2.2 pontban említett partikulák valamelyike, ugyanis ennek a mondattípusnak a diskurzusba ágyazottságát jelölik.

3) Ha a felszólító mondat nem adott státuszú, akkor az anyanyelvi beszélők a diskurzupartikulát nem tartalmazó mondatokat teljesen jónak, míg a partikulát tartalmazókat nem használatosnak ítélték meg.

4) Ha az egyenes szórendű mondatok nem adott státuszban jelentek meg, akkor a beszélők nem tartották őket elfogadhatónak.

Hivatkozások

- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **102**: 247–64.
- Dér Csilla Ilona 2012. Az azért és az akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In Gósy Mária (szerk.) *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémia Kiadó, 154–77.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Farkas, Donka 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.) *Approaches To Hungarian 4*. Szeged, JATE, 207–24.
- Furkó Bálint Péter 2005. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Doktori Értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Gärtner, Hans-Martin – Gyuris, Beáta 2012. Pragmatic markers in Hungarian: some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* **59**(4): 387–426.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 639–682.
- Han, Chung-hye 2001. Force, Negation and Imperatives. *The Linguistic Review* **12**(4): 289–325.

- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Janssen, Theo A. J. M. 2002. Deictic principles of demonstratives, pronominals and tenses. In Frank Brisard (ed.) *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 151–96.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–13.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–714.
- Kugler Nóra 2000a. Az igeragozás. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–126.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános nyelvészeti Tanulmányok XXII.*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–47.
- Lejtovics Katalin Eszter 2008. *Formális módszerek a diskurzus-partikulák vizsgálatában*. Szakdolgozat. ELTE.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–18.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125(1): 94–102.
- Rákosi György 2008. Some Remarks on Hungarian Ethical Datives. *When Grammar Minds Language and Literature*, Debrecen, 413–422.
- Simonyi Zsigmond 1895. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Enikő 2006. *A Semantic Approach to Mood Choice in Complement Clauses with Special Reference to Hungarian*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Doktori értekezés.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. *The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization*.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 2003. Constructions in Grammaticalization. In Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics, Malden–Oxford–Melbourne–Berlin, Blackwell, 624–647.